

IBRAGIM MUMINOV'S RESEARCH IN THE FIELD OF STUDYING THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF EASTERN PEOPLES

Bekhzad Shukhratovich Yadgarov
 Advisor on Educational Affairs
 Alfraganus University
 Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Ibragim Muminov; Eastern philosophy; intellectual heritage; Bedil studies; wahdat al-wujud; al-Biruni; Ali Qushchi; methodology.

Received: 19.04.26

Accepted: 20.04.26

Published: 21.04.26

Abstract: The article presents a systematic analysis of Academician Ibragim Muminov's scholarly contribution to the study of Eastern philosophical heritage. It discusses his foundational works in Bedil studies, particularly his methodological approach to interpreting the socio-philosophical views of Mirza Abdulqadir Bedil, as well as his research on al-Biruni and Ali Qushchi. The findings argue that Muminov's reliance on historicism, system thinking, and source criticism supported the formation of a national school of philosophical research in Uzbekistan.

IBROHIM MO'MINOVNING SHARQ XALQLARI FALSAFIY MEROSINI O'RGANISH SOHASIDAGI TADQIQOTLARI

Bekhzad Shuxratovich Yadgarov
 Alfraganus universiteti ta'lim tarbiya
 ishlari bo'yicha maslahatchi
 Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Ibrohim Mo'minov; Sharq falsafasi; falsafiy meros; bedilshunoslik; vahdati vujud; Beruniy; Ali Qushchi; metodologiya.

Annotatsiya: Maqolada akademik Ibrohim Mo'minovning Sharq xalqlari falsafiy merosini o'rganishdagi ilmiy faoliyati tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda olimning bedilshunoslikdagi fundamental izlanishlari, xususan Mirzo Abdulqadir Bedilning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini talqin etishdagi metodologik yondashuvi hamda Beruniy va Ali Qushchi merosiga doir izlanishlari

muhokama qilinadi. Natijalarda Mo‘minovning tarixiylik, tizimlilik va manbashunoslik tamoyillariga tayangan holda Sharq tafakkuri rivojini izohlashga intilgani, shu orqali O‘zbekistonda falsafiy tadqiqotlar maktabi shakllanishiga xizmat qilgani asoslab beriladi.

ИССЛЕДОВАНИЯ ИБРОХИМА МУМИНОВА В ОБЛАСТИ ИЗУЧЕНИЯ ФИЛОСОФСКОГО НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ ВОСТОКА

Бехзад Шухратович Ядгаров

Советник по учебно-воспитательной работе

Университет Алфраганус

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Ибрагим Муминав; восточная философия; философское наследие; бедилеведение; вахдат аль-вуджуд; Бируни; Али Кушчи; методология.

Аннотация: В статье проводится системный анализ научной деятельности академика Ибрагима Муминава в области изучения философского наследия народов Востока. Рассматриваются его фундаментальные исследования по бедилеведению, в частности методологический подход к интерпретации социально-философских взглядов Мирзы Абдулкадира Бедиля, а также работы, посвящённые наследию Беруни и Али Кушчи. Показано, что опора Муминава на принципы историзма, системности и источниковедения способствовала формированию школы философских исследований в Узбекистане.

Kirish. Sharq xalqlarining falsafiy merosi – bu nafaqat tarixiy xotira, balki zamonaviy tafakkur va ma’naviy rivojlanish uchun metodologik manba hamdir. Markaziy Osiyo va undan tashqarida yaratilgan falsafiy, ilmiy hamda badiiy-falsafiy asarlar inson, borliq, bilish va jamiyat masalalarini o‘ziga xos tarzda yechib bergan. Shu sababli Sharq mutafakkirlari merosini ilmiy asosda o‘rganish, uning manbalarini tizimli tahlil qilish va zamonaviy ilmiy muomalaga kiritish bugun ham dolzarbdir. Bu jarayonda akademik Ibrohim Mo‘minovning ilmiy faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi: u O‘zbekistonda Sharq tafakkurini falsafiy jihatdan tadqiq etishning institutsional va metodik poydevorini yaratgan olimlardan biridir [1].

Mo‘minovning tadqiqotlari ko‘lam jihatidan keng: u Bedil ijodi, Beruniy merosi, Ali Qushchining ilmiy qarashlari, shuningdek O‘zbekistonda XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikr evolyutsiyasi kabi yo‘nalishlarda izlanishlar olib borgan [2]. Ayniqsa, Sharq adabiyotida “Abulma‘oniy” (“ma‘nolar otasi”) sifatida tanilgan Mirzo Abdulqodir Bedilning murakkab falsafiy tizimini talqin etishga bag‘ishlangan ishlari Mo‘minovning ilmiy merosida markaziy o‘rin tutadi. Bedil dunyoqarashida tasavvufning “vahdati vujud” ta‘limoti muhim o‘rin egallashi qayd etiladi [3], bu esa Bedilni talqin qilishda tarixiy-falsafiy va manbashunoslik yondashuvini talab etadi.

Muammo shundaki, Bedil falsafasining ko‘p qatlamli ramziyligi, poetik-falsafiy tili hamda tasavvufiy terminologiyasi uning ilmiy sharhini murakkablashtiradi. Mo‘minov bu murakkablikni yengish uchun, bir tomondan, Bedil asarlarini matnshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan o‘rgangan, ikkinchi tomondan esa ularni davr ijtimoiy-siyosiy sharoiti va falsafiy an‘ana bilan bog‘lab izohlashga intilgan. Natijada O‘zbekistonda bedilshunoslik yo‘nalishining shakllanishiga turtki beruvchi ilmiy maktab yuzaga kelganini ko‘rish mumkin [1].

Mazkur maqolaning maqsadi – Ibrohim Mo‘minovning Sharq xalqlari falsafiy merosini o‘rganish sohasidagi tadqiqotlarini (Bedil, Beruniy, Ali Qushchi va umumiy metodologik yondashuv) IMRAD tuzilmasida tahlil qilib, uning ilmiy maktabi va bugungi tadqiqotlar uchun metodik ahamiyatini asoslab berishdir. Maqola doirasida quyidagi vazifalar qo‘yildi: (1) Mo‘minov izlanishlarining manba bazasini tasniflash; (2) Bedil falsafasi talqinidagi metodologik tamoyillarni aniqlash; (3) Beruniy va Ali Qushchi merosiga doir ishlarining o‘ziga xosligini ko‘rsatish; (4) natijalar va muhokama bo‘limida Mo‘minov qarashlarining kuchli va bahsli jihatlarini ilmiy mezonlarda baholash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifat jihatidan tahliliy (qualitative) yo‘nalishda olib borildi. Asosiy usullar quyidagilardan iborat: (a) tarixiy-tahliliy yondashuv – Mo‘minov asarlarining yaratilgan davri va ilmiy muhitini hisobga olib izohlash; (b) manbashunoslik tahlili – olim foydalanilgan manbalar (Bedil matnlari, sharhlar, davriy nashrlar, ilmiy sessiya materiallari)ni aniqlash va ularning ishonchliligini baholash; (c) qiyosiy tahlil – Mo‘minov talqinini Bedilshunoslikning boshqa yo‘nalishlari (rus sharqshunosligi, E.E. Bertels kabi olimlar yondashuvi) bilan qiyoslash [4]; (d) mantiqiy-tizimli tahlil – Mo‘minov konsepsiyasining ichki izchilligi, kategoriyalar tizimi va xulosalarining asoslanganligini tekshirish.

Empirik material sifatida Mo‘minovning Bedilga bag‘ishlangan risolalari va nashrlari, jumladan, “Filosofskie vzglyady Mirzy Bedilya” (Toshkent, 1958) [5], Beruniy haqidagi monografiyasi (“Velikiy entsiklopedist iz Khorezma”, 1973) [6], hamda uning Sharq falsafiy

merosi bo'yicha umumiy yo'nalishdagi chiqishlari va davriy nashrlardagi materiallaridan foydalanildi [2]. Shuningdek, Mo'minov faoliyati va merosiga bag'ishlangan zamonaviy tahliliy maqolalar ham manba sifatida jalb etildi [1].

Maqolada atamalar birxillashtirildi: 'Sharq xalqlari falsafiy merosi' deganda Markaziy Osiyo va unga yaqin hududlarda shakllangan falsafiy-irofiy (tasavvufiy), ilmiy va ijtimoiy-falsafiy g'oyalar majmui tushunildi. 'Bedil falsafasi' esa Bedilning poetik asarlari va nasriy risolalarida aks etgan ontologik va gnoseologik g'oyalar sifatida talqin qilindi [3].

Muhokama va natijalar. Tahlil natijalari Mo'minovning Sharq merosini o'rganishdagi ilmiy pozitsiyasi uch asosiy yo'nalishda shakllanganini ko'rsatadi: (1) bedilshunoslikdagi fundamental tadqiqotlar; (2) tabiiy-ilmiy va falsafiy meros vakillari (Beruniy, Ali Qushchi) haqidagi izlanishlar; (3) O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikr tarixini tizimlashtirishga qaratilgan konseptual ishlar.

Bedil falsafasini talqin etishdagi yondashuv

Mo'minov Bedilni o'tmishning zabardast mutafakkirlaridan biri sifatida ko'rsatib, uning O'rta Osiyo xalqlari orasidagi keng shuhratini ta'kidlaydi. Bedil dunyoqarashi tasavvufning 'vahdati vujud' ta'limotiga tayanganini tan olgan holda [3], Mo'minov Bedil asarlaridagi borliq va bilish masalalarini 'diniy-mistik' qobiqqa qamab qo'ymasdan, falsafiy muammolar sifatida tahlil qilishga intiladi. Bu yondashuv Bedilni 'she'r ichidagi falsafa' sifatida o'qishga, ramziy qatlamlar ortidagi konseptual mazmuni ajratib olishga yo'naltirilgan.

Manbashunoslik tahlili shuni ko'rsatadiki, Mo'minov Bedil asarlarini nafaqat adabiy, balki falsafiy manba sifatida ham ko'rib, ularni davr ijtimoiy-siyosiy sharoiti bilan bog'laydi. Bedil boburiylar saltanati inqirozi, iqtisodiy tanaffus va mustamlakachilik bosimi kuchaygan muhitda yashaganini qayd etish Bedilning jamiyat va inson haqidagi qarashlarini kontekstda talqin qilish imkonini beradi. Natijada Mo'minov Bedil falsafasini G'arb va Sharq tafakkuri sintezi sifatida izohlashga moyil bo'ladi (tasavvufiy ontologiya + hind falsafasidagi moddiylikka yaqin talqinlar) [3].

Mo'minovning bedilshunoslikdagi muhim natijalaridan biri – Bedil matnlaridagi gnoseologik g'oyalarni ajratib ko'rsatishdir. U bilishning manbai, aqlning roli, inson qalbining komillikka intilishi kabi mavzularni tizimlashtiradi. Bedilning 'inson – koinot gultoji' g'oyasi, qalbni sayqal topish orqali haqiqat nuri aks etishi haqidagi fikrlar (tasavvufiy psixologiya) Bedil talqinida markaziy o'rin tutishi ko'rsatiladi [3].

Beruniy va Ali Qushchi merosini o'rganish

Mo‘minovning Sharq falsafiy merosini o‘rganishdagi ikkinchi yo‘nalishi – qomusiy olimlar merosiga murojaatdir. Beruniy haqidagi monografiyasida u Beruniyni nafaqat tabiiy fanlar olimi, balki ilmiy metod (tajriba, kuzatish, qiyos)ni rivojlantirgan tafakkur egasi sifatida talqin qiladi [6]. Bu talqin Sharq ilmiy an‘anasining falsafiy asosini ko‘rsatishga xizmat qiladi: tabiatni bilish, sababiylik, ilmiy xulosa chiqarish madaniyati.

Ali Qushchi merosiga doir izlanishlarda ham Mo‘minov astronomiya va matematika taraqqiyotini falsafiy nuqtayi nazardan baholashga intiladi. U ilmiy tafakkurning shakllanishi va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini ko‘rsatish orqali Sharq renessansi an‘analari uzviyligini asoslashga harakat qiladi. Natijada Mo‘minov Sharq falsafasini faqat irfoniy yo‘nalish bilan cheklamay, uni ilmiy-ratsional tafakkur bilan uyg‘un majmua sifatida ko‘rsatadi.

Ilmiy merosni tizimlashtirish va institutlashtirish

Tahlillar Mo‘minovning muhim natijalaridan biri sifatida O‘zbekistonda falsafa va ijtimoiy fanlarni tashkil etish, ilmiy sessiyalar va nashrlar orqali Sharq merosi tadqiqotini institutsional yo‘lga qo‘yganini ko‘rsatadi. 1960-yillarda ijtimoiy-falsafiy fikr tarixiga doir materiallar tayyorlanishi va ilmiy sessiyalar o‘tkazilishi bunday institutlashtirish jarayonining ko‘rinishidir [2].

Jadval 1. I. Mo‘minovning Sharq falsafiy merosiga doir ayrim ishlarining xronologiyasi

Yil	Asar / chiqish (qisqacha)	Yo‘nalish
1946	«Философские взгляды Мирза Бедиля» (dastlabki variant) [7]	Bedil falsafasi
1957	«Философские взгляды Мирзы Бедиля» (qayta ishlangan) [7]	Bedil falsafasi
1958	«Философские взгляды Мирзы Бедиля». Toshkent [5]	Bedil falsafasi
1960–1967	Ilmiy sessiyalar va nashrlar (ijtimoiy fanlar bo‘yicha materiallar) [2]	Merosi tadqiqi

1973	«Velikiy entsiklopedist iz Khorezma». Toshkent [6]	Beruniy
------	--	---------

Jadvaldan ko‘rinadiki, Mo‘minovning Bedilga doir izlanishlari urushdan keyingi davrdan boshlab ketma-ket rivojlangan va keyinchalik Sharq falsafiy merosini tizimlashtirish hamda tabiiy-ilmiiy meros vakillarini tadqiq etish bilan to‘ldirilgan. Ushbu evolyutsiya olimning ilmiy qarashlari doimiy izlanish va qayta ko‘rib chiqish jarayonida shakllanganini ko‘rsatadi.

Natijalarni muhokama qilishda Mo‘minov yondashuvining kuchli jihatlari, shuningdek, bahsli tomonlari ajratib ko‘rsatiladi. Birinchidan, Mo‘minovning kuchli tomoni – manbaga tayangan holda, Bedilni falsafiy muammolar tizimi sifatida o‘qishi va uni milliy ilmiy muomalaga kiritishidir. Bu yondashuv Bedilshunoslikni faqat adabiyotshunoslik doirasidan chiqarib, falsafiy tahlil ufqiga olib chiqdi [1].

Ikkinchidan, Mo‘minov Bedil dunyoqarashidagi ‘vahdati vujud’ g‘oyasini tan olgan bo‘lsa-da, uni ko‘pincha ratsional va ijtimoiy-falsafiy kategoriyalar orqali talqin qilishga intiladi. Bu holat ilmiylik nuqtayi nazaridan ma‘lum yutuq bo‘lsa-da, ayrim hollarda Bedil matnlarining irfoniy-semantik qatlamlari (ramz, ishora, tasavvufiy tajriba tilining o‘ziga xosligi) yetarlicha ochilmasligi ehtimolini tug‘diradi. Shu ma’noda, Mo‘minov talqinini rus sharqshunosligi an‘analari, jumladan E.E. Bertelsning Bedilga doir mulohazalari bilan qiyoslab ko‘rish o‘rinlidir [4].

Uchinchidan, Mo‘minovning Beruniy va Ali Qushchiga doir ishlari Sharq falsafasini ‘faqat tasavvuf’ bilan cheklash tendensiyasini yumshatadi. Beruniy misolida ilmiy metod va tajriba madaniyati, Qushchi misolida astronomiya va matematika taraqqiyotining epistemologik qiymati ochib beriladi. Bu yondashuv bugungi fan falsafasi va ilm tarixi tadqiqotlari bilan hamohangdir [6].

Biroq, muhokama shuni ham ko‘rsatadiki, Mo‘minov ishlari sovet davri metodologik talablari ta’siridan xoli emas. Aynan shu omil ayrim xulosalarda ijtimoiy-siyosiy kon’yunkturaga mos ohangni kuchaytirgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlarda Mo‘minov merosi ikki qavatda o‘qilishi maqsadga muvofiq: (a) ilmiy manbashunoslik va konseptual yutuqlar; (b) davr ideologik cheklovlari bilan bog‘liq talqinlar. Zamonaviy tahliliy ishlar Mo‘minov faoliyatini aynan shu mezonda baholashga intilmoqda [1].

Umuman olganda, Mo‘minovning ilmiy maktabi bugungi kunda uch yo‘nalishda davom ettirilishi mumkin: (1) Bedil matnlarining falsafiy-semantik (tasavvufiy hermenevtika) tahlili; (2) Beruniy va Qushchi merosini fan falsafasi kontekstida qayta o‘qish; (3) Sharq falsafiy merosini raqamli manbashunoslik (matn korpuslari, bibliometrik tahlil) asosida tizimlashtirish. Bu

yoʻnalishlar Moʻminov boshlab bergan konseptual poydevorni zamonaviy metodlar bilan boyitish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, akademik Ibrohim Moʻminovning Sharq xalqlari falsafiy merosini oʻrganish sohasidagi tadqiqotlari Oʻzbekistonda falsafa va sharqshunoslik kesishmasidagi ilmiy anʼanani shakllantirishda muhim rol oʻynagan. Maqolada olib borilgan tahlil Moʻminovning bedilshunoslikdagi fundamental izlanishlari, Beruniy va Ali Qushchi merosini ilmiy-falsafiy nuqtayi nazardan talqin etishi hamda ilmiy tadqiqotlarni institutlashtirishga qoʻshgan hissasini koʻrsatdi.

I. Moʻminovning Bedil falsafasini talqin etishdagi yondashuvi bedilshunoslikni falsafiy muammolar doirasiga olib chiqib, milliy ilmiy muomalada Bedil merosining falsafiy qiymatini mustahkamladi. Beruniy va Ali Qushchi boʻyicha ishlari esa Sharq tafakkurining ilmiy-ratsional qirralarini ochib berdi. Kelgusida Moʻminov merosini zamonaviy hermenevtik va raqamli metodlar bilan qayta oʻrganish ilmiy natijalar samaradorligini oshirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ruzmatova G.M. Ibrohim Muminov's researches on the study of the Eastern philosophical heritage // CyberLeninka, 2021. (elektron manba).
2. «Oʻzbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnali. 1967-yil, №11. (Moʻminov asarlari va faoliyatiga oid maʼlumotlar) (PDF).
3. Bedil (Mirzo Abdulqodir Bedil) haqida maʼlumot // Oʻzbekcha Vikipediya (elektron manba).
4. Berthels E.E. (Evgenii Eduardovich Bertels) - rus sharqshunosi haqida maʼlumot // Encyclopaedia Iranica (elektron manba).
5. Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедиля. - Ташкент, 1958.
6. Муминов И.М. Великий энциклопедист из Хорезма. - Ташкент, 1973.
7. «Философская антропология Бедила...» (dissercat.com) bibliografik roʻyxatida Muminovning 1946/1957-yillardagi nashrlari qayd etiladi (elektron manba).